

# کتیبه‌های خیوه

پژوهشگر: مکتب لرمی

مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی

تهران - ۱۳۹۴

فهرست نویسی پیش از انتشار

سرشماری: کر می، مجنبی، ۱۳۳۵-

عنوان و نام پدیدآور: کتبه‌های خیوه / پژوهشگر: مجتبی کرمی.  
مشخصات نشر: تهران: وزارت امور خارجه، اداره نشر، ۱۳۹۴.

• مشخصات ظاهری: ۱۲۵ص: مصور.

9VA-9FF-FFI-VQ-6 : 215

بها: ١٧٠٠ ريال

جمعية فهرستويسي: فيينا

مورخ: کتبی - ملاح - خیوه (ازبکستان)

موضوع: بیوہ (ایک داستان) - آثار تاریخی

شناسه افزوده: ایران، وزارت امور خارجه، اداره نشر

دودندی کنگره: ۴۱۹۲ و ۴ الف CN۱۰۳

رده بندی: ۵۵۸۷-۴۱۱/۱

شماره کتابشناسی ملی: ۴۰۸۱۷۲۲

## کتیبه‌های خیره

پڑوہنگر: مجنہی گرمی

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ اول: ۱۳۹۴

ہماہنگی امور نشر: بیتا طہرانیان

ویراستار ادبی: محمد علی اجتهادیان

صفحه آرایي: سحر حسيني صنعتي

صفحه آرایشی، طراحی، لیتوگرافی، چاپ و صحافی:

اداره نشر وزارت امور خارجه

دفتر مرکزی: خیابان شهید باهنر (نیاوران)، خیابان شهید آفایی، مرکز آموزش و پژوهش های بین المللی وزارت امور خارجه

تلف: ۲۲۲۹۷۰۲۹، فاكس: ۲۲۸۳۲۵۶۵

نماینده‌گی و فروشگاه مرکزی: میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، پاساژ ناشران، طبقه همکف پلاک ۱۶/۲۲

تلفن فاکس: ۶۶۹۵۲۲۹۰، تلفن همراه: ۰۹۳۵۹۶۴۹۰۲۷، تلفن: ۶۶۴۹۰۳۱۵

فرهنگشگاه شماره ۲: خیابان شهید باهنر (نیاوران)، خیابان شهید آقایی، جنب مرکز آموزش و پژوهش های بین المللی وزارت امور خارجه

تلفون: ۲۲۸۰۲۶۶۲

## فهرست مطالب

|              |                                                      |
|--------------|------------------------------------------------------|
| ۱            | ..... سخن ناشر                                       |
| ۳            | ..... پیش گفتار                                      |
| متن کتیبه‌ها |                                                      |
| ۱۵           | ..... کتیبه‌های دراره‌ها                             |
| ۱۶           | ..... کتیبه در خانه‌ای مسکونی در ایچان قلعه          |
| ۱۶           | ..... کتیبه‌های ارگ کهنه                             |
| ۱۷           | ..... کتیبه‌های مجموعه مسجری مقبره پهلوان پوریای ولی |
| ۲۸           | ..... کتیبه‌های مقبره شیخ علاء‌الدین                 |
| ۲۹           | ..... کتیبه‌های مقبره سه اولیاء                      |
| ۳۱           | ..... کتیبه‌های مدرسه الله‌قلی خان                   |
| ۳۵           | ..... کتیبه‌های مدرسه محمد امین خان                  |
| ۳۸           | ..... کتیبه‌های مدرسه شیرغازی خان                    |
| ۴۳           | ..... کتیبه‌های مدرسه قاضی کلان                      |
| ۴۵           | ..... کتیبه‌های مدرسه محمد رحیم خان                  |
| ۴۸           | ..... کتیبه‌های مدرسه توره موسی                      |
| ۴۹           | ..... کتیبه‌های مدرسه قتلغ مراد ایناق                |
| ۵۰           | ..... کتیبه مدرسه مت نیاز دیوان بیگی                 |
| ۵۱           | ..... کتیبه‌های مدرسه اسلام خواجه                    |
| ۶۰           | ..... کتیبه‌های مدرسه عرب محمد خان                   |
| ۶۳           | ..... کتیبه در مدرسه دیگری در خیوه                   |
| ۶۴           | ..... کتیبه‌های مسجد جمعه                            |
| ۶۵           | ..... کتیبه‌های مسجد باغبانلی                        |

|    |                                |
|----|--------------------------------|
| ۶۶ | کتیبه مسجد سید شالیکارای       |
| ۶۷ | کتیبه آق مسجد                  |
| ۶۷ | کتیبه مسجد تورت شهباز          |
| ۶۷ | کتیبه مسجد اتا نیاز            |
| ۶۸ | کتیبه‌های مسجد ارگ کهنه (قدیم) |
| ۷۱ | کتیبه‌های قصر تاش حولی         |
| ۸۳ | فهرست منابع                    |
|    | تصویر تپیه‌ها                  |

## سخن ناشر

یکی از مهم‌ترین راه‌های شناخت و آگاهی از تاریخ هر جامعه بررسی آثار مکتوب آن است. این آثار پلی است برای ارتباط میان زمان حال با پیشینه سیاسی، فرهنگی و تمدنی هر جامعه است. بررسی اسناد تاریخی قرن‌های گذشته کمک ارزنده‌ای به کشف حقایق تاریخی می‌کند.

یکی از آثار مکتوبی که همواره مورد توجه محققان و پژوهش‌گران تاریخ بوده کتیبه‌هایی است که از دوره‌های گذشته بر جای مانده و مطالعه آن‌ها دسترسی به برخی از اطلاعات تاریخی را میسر می‌سازد. بررسی متنی این کتیبه‌ها نوع خط و زبان آن ناحیه را در دوره‌های مختلف تاریخی نشان می‌دهد. همچنین، این آثار گویای آن هستند که شعر و ادب و فرهنگ و هنر در هر دوره تا چه اندازه مورد توجه بوده است.

ماوراءالنهر یکی از مناطقی است که تاریخی پهن و فرهنگی غنی دارد. «سمرقند»، «بخارا»، «خیوه»، «اورگنج»، «خوقند» و ... از شهرهای مهم این منطقه و از مراکز ترویج علم و فرهنگ و هنر بوده‌اند. روابط سیاسی اقتصادی و فرهنگی ایران با ماوراءالنهر از گذشته‌های دور موجب نفوذ فرهنگ و تمدن ایران و نهادینه شدن آن در این منطقه شده و تحولات فرهنگی در آنجا پدید آورده است. عامل این رابطه و منشأ تمامی این تحولات زبان فارسی بوده است. ایران و پاکستان در این منطقه از کشورهایی است که بیشترین تاثیر را از زبان فارسی پذیرفته و آثار خشتی سده به زبان فارسی در این کشور از آثار بدیع علمی و فرهنگی به‌شمار می‌رود. کتیبه‌های فارسی آثار تاریخی «خیوه» نشان‌دهنده این حضور و دلیل این مدعا است.

کتاب حاضر که به بررسی کتیبه‌های این شهر پرداخته است، خوانندگان را به برخی از سوابق فرهنگی آن در گذشته رهنمون می‌سازد. این کتاب نشان می‌دهد که نزدیک به ۷۰ درصد این کتیبه‌ها به زبان فارسی و اغلب آنها به نظم بوده که ابیاتی از آن‌ها به شکل «ماده تاریخ» سروده

شده است. این امر عمق نفوذ فارسی تا اوایل قرن بیستم میلادی در این شهر را نشان می‌دهد. امید است مطالعه این کتاب برای استادان و دانشجویان زبان فارسی مفید واقع شود.

معاونت پژوهشی مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی

www.ketab.ir

## پیش گفتار

«ازبکستان» سرزمینی با بناهای فرهنگی - تاریخی با شکوه است. این بناها، که از قبل از اسلام تا قرن بیستم در این کشور آسیای مرکزی ایجاد شده است، آن را سرزمینی با میراث فرهنگی نفیس کرده است. کثرت آثار تاریخی دوران اسلامی در این کشور سایر آثار را تحت الشعاع قرار داده است. به گونه‌ای که برخی از آن‌ها به چشم نمی‌آیند. هر یک از این آثار ویژگی‌ها و جلوه‌های خاص خود را دارند. برای مثال بنای مزار "قثم بن عباس" معروف به "شاه زنده" در «سمرقند» با بنای سرور "ابوالدین نقشبند" در «بخارا» یا کاخ «آق سرا»ی امیر تیمور در «شهر سبز» یا کاخ "خدایار خان" در «خانند» و یا "مسجد جمعه" «خیوه» یا "مسجد کلان" «بخارا» از نظر سبک معماری یکسان نیستند. ما تمامی آن‌ها از یک تمدن و فرهنگ الهام گرفته‌اند و بار فرهنگی واحدی دارند.

«سمرقند»، «بخارا»، «خوقند»، «اندیجان»، «شهر سرور» «تاشکند»، «خیوه» و برخی از دیگر شهرهای ازبکستان از جمله مکان‌هایی هستند که این آثار را در خود جای داده و یادآور دوران با شکوه حضور فرهنگ اسلامی در این کشوراند. در میان تمام این شهرها خیوه ویژگی‌های فراوانی دارد. این شهر از اواخر قرن دهم هجری (شانزدهم میلادی) مرکز فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی منطقه بوده است.

دائرة المعارف مصاحب «خیوه» یا «خیوق» را شهری در ناحیه «خوارزم»، نزدیک بیابان «قره قوم» به فاصله ۴۰ کیلومتری غرب آمودریا معرفی کرده و آورده است:

«در قرن چهارم ه. ق، خیوه شهر کوچکی از ولایت خوارزم بود. پس از امیر تیمور، این شهر به تدریج «گرگانج» (اورگنج) را تحت تاثیر قرار داد و کرسی خوارزم گردید. در دهه دوم قرن

دهم ه. ق (شانزدهم میلادی) حکومت خانان خیوه مستقل شد و تا ۱۸۷۳ م. استقلال خود را حفظ کرد. سپس تحت الحمايه روسیه شد و تا اکتبر ۱۹۱۷ م. تابع آن دولت بود.

نشانه قدمت خیوه آن است که استخری (اصطخری) مورخ قرن دهم میلادی (ف ۹۳۰ م.) هنگامی که شهرهای «خوارزم» را برمی‌شمرد، از خیوه نیز نام می‌برد. حدوداً پنجاه سال بعد از او (سال ۹۸۶ م.) مقدسی ۳۲ شهر را در منطقه خوارزم در دو طرف «آمودریا» می‌شمارد، که یکی از آنها خیوه است. استخری چنین نوشته است:

«خوارزم» شهری وسیع با زمین‌های حاصلخیز، وفور میوه و کارخانه‌های خوب کتان و پشم است. تولیدات آنها، نقاط دور دست صادر می‌شود و از تجارت با مردم ترک و پرورش گاو و گوسفند درآمد خوبی دارد. توسعه راه بازرگانی از سمت شمال خوارزم این منطقه را مرکز بزرگ صادرات برای اقتصاد تمام «ماوراءالنهر» کرده است. در سال ۹۹۶ ق. که خوارزم حکومتی متحد یافت از منطقه‌ای نظامی به مرکز فرهنگی تغییر وضعیت داد. در این دوران دانشمندان محترم شمرده شدند و نجوم، ریاضیات و پزشکی در اورگنج، خیوه و دیگر شهرهای خوارزم گسترش داده شد. دوره دوم توسعه و رشد اقتصادی در تاریخ خوارزم قرن‌های سیزدهم و چهاردهم میلادی است که رشد ساختمان‌سازی، تولید صنایع فلزی و تجارت پارچه از نشانه‌های آن است. مقبره‌های سیدعلاءالدین و پهلوان محمود که در خیوه زندگی می‌کرد و مردم او را به عنوان قهرمانی افسانه‌ای، فیلسوف و پیر و حامی خیوه می‌شناسند از آثار آن دوره‌اند.

در قرن ۱۷ م. خیوه پایتخت خوارزم شد که به عنوان «سلطانیه» معروف است. قرن ۱۷ م. همچنین دوره بحرانی خانان خیوه و پایتخت خوارزم است. در نیمه اول قرن ۱۸ م. خیوه ویران شد و این ویرانی تا اواخر قرن ۱۸ م. ادامه یافت، اما خیوه دوباره احداث شد.

سلسله اول خان‌های خیوه به «عربشاهیه» (arabshahiyye) معروف‌اند. در دهه دوم قرن دهم ق. «ایلبارس» اول (ilbars) از خاندان «شیبانی» و از اعقاب «جوجی‌خان» این سلسله را تأسیس کرد. خان‌های این سلسله تا ۱۱۰۶ ق. (۱۶۹۴ یا ۱۶۹۵ م.) فرمان‌روایی کردند. در نیمه دوم حکومت عرب محمد خان (۱۰۳۲-۱۰۱۱ ق.) پایتخت خانان از اورگنج به خیوه منتقل شد. پسرش ابوالغازی بهادر خان (فت ۱۰۷۴ ق. ۱۶۶۳ م.) از خان‌های معروف این سلسله است که از ۱۰۵۴ ق. (۱۶۴۴ یا ۱۶۴۵ م.) خان خیوه بود. پس از او پسرش ابوالمظفر انوشه جانشین

او شد و از ۱۰۷۴ تا ۱۰۸۵ ق. خان بود. پس از عرش‌شاهی، فرمان‌روایی خوارزم به‌دست «اینق» یعنی بزرگ و سرکرده‌ی خاندان قُنقَرَات (qonqorat) افتاد. قُنقَرَات‌ها در ظاهر کسانی را از خاندان چنگیزیان به تخت خانی می‌نشاندد، اما فرمان‌روایی این‌ها، جز در موارد استثنایی، اسمی بیش نبود.

روس‌ها در قرن ۱۷ م. با خیره روابطی برقرار کردند. در ۱۷۱۷ م. پتر کبیر در صدد برقراری روابط تجاری با هند از طریق توران برآمد و به خیره لشکر فرستاد ولی کاری از پیش نبرد. در ۱۱۵۳ م. (۱۷۴۰ م.) نادرشاه خیره را از ایلبارس دوم گرفت ولی حاکمی که در آنجا منصوب کرد دوا بی‌نیافت.

بعد از چندی، در نتیجه تهاجمات و دستبردهای ترکمن‌های «یموت» خیره ویران و تقریباً متروک شد. پس از آن در سال ۱۷۷۰ م. محمدامین، بزرگ خاندان قُنقَرَات، ترکمن‌ها را مقهور و شکوه و رونق دوران خانان خیره را تجدید کرد.

در ۱۲۱۹ ق. (۱۸۰۴ م.) ایسوز، (iltuz) از نوادگان محمدامین خان سلسله ایناق‌ها را تأسیس کرد. خان‌های این سلسله از این زمان:

ایلتوزخان ۱۲۲۱ - ۱۲۱۹ ق. محمد، خان ۱۲۴۱ - ۱۲۲۱ ق. الله‌قلی خان ۱۲۵۸ - ۱۲۴۱ ق. رحیم‌قلی خان ۱۲۶۱ - ۱۲۵۸ ق. ابولغازی محمد، امین خان ۱۲۷۱ - ۱۲۶۱ ق. عبدالله خان ۱۲۷۱ - ۱۲۷۱ ق. قتلغ محمدخان ۱۲۷۲ - ۱۲۷۱ ق. سید محمدخان ۱۲۸۲ - ۱۲۷۲ ق. سید محمد رحیم خان ۱۲۹۰ - ۱۲۸۲ ق. اسفندیار خان (۱۲۹۸ - ۱۲۹۰ ق.).

در دوره الله‌قلی خان، قلمرو خانات خیره به منتهای وسعت خود رسید و در همین دوره اورگنج قدیم ترمیم شد. بعد از جنگ روسیه با خان خیره، در ۱۸۴۰ - ۱۸۱۹ م. این خان‌نشین مطیع دولت روسیه شد، هرچند در این زمان پیمانی بین خان خیره و انگلستان منعقد بود. در دوره سید محمد رحیم‌خان، روسیه لشکر عظیمی به خیره فرستاد (۱۸۷۳ م.) و خیره بدون مقاومت اشغال شد. بدین‌ترتیب، همه اراضی واقع در ساحل راست آمودریا، به وسعت ۹۲۴۶۰ کیلومتر مربع ضمیمه روسیه گردید و غرامت سنگینی به خانات خیره تحمیل شد. سید محمد رحیم خان تا سال ۱۹۱۰ م. دست‌نشانده روسیه بود. او و جانشینش، اسفندیار خان (۱۹۱۸ - ۱۹۱۰ م.)، گرفتار تاراج‌های ترکمن‌ها بودند. به دنبال انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م. روسیه، حکومت

خانات خیوه عملاً از بین رفت. در پاییز ۱۹۱۹ م. خان خیوه خلع و در ۲۶ آوریل ۱۹۲۰ م. جمهوری خلق خوارزم اعلام شد.

آثار تاریخی خیوه از فرهنگ غنی اسلامی در گذشته این شهر حکایت می‌کند. این آثار، با ایوان‌های کمائی شکل بلند، مناره‌ها، گنبد‌ها، گلدسته‌ها و ... که اغلب با کاشی تزیین شده‌اند، همگی در حصار از خشت و گل، به نام «ایشان قلعه» یا «ایچان قلعه» محصور شده و آن را به موزه‌ای به وسعت شهر تبدیل کرده است. شهری که القابی همچون شهر «هزار گنبد» و «موزه‌ها» در «بر آسمان» را به خود اختصاص داده است.

معماری ساختمان‌های ایچان قلعه ویژگی‌هایی دارد. در همه آن‌ها عناصر مشترکی همچون ایوان‌های بلند کمائی شکل، گنبد‌های مدور و زیبا و بادگیرهای خنک‌کننده که زندگی راحت در تابستان را در آن تسهیل می‌سازد به چشم می‌خورد. کاشی‌کاری این بناها با طرح‌های گل و بته‌دار، بی‌نظیر هستند. آثار اسلامی به یادگار مانده از قرن‌های نوزده و بیست میلادی در این شهر، نمایانگر بهره‌گیری آن‌ها از کمال هنرهای معماری و تزیینی در این خان‌نشین است. در این دوره کنده‌کاری روی چوب و آج، رسم نقش و نگار روی دیوارها و سقف برخی از ساختمان‌ها خصوصاً کاخ خان‌ها، و منبت‌کاری درهای آن‌ها مرسوم شد و آن‌ها را از آثار ممتاز هنری این دو قرن کرد.

در میان بناهای خیوه، مسجدها از مظاهر هنرمندانه و زیبایان هستند. دیوارهای آن‌ها اغلب با کاشی تزیین شده و درهایشان حکاکی شده است. زیباترین و زیباترین این مسجدها، مسجد «جمعه» است. ابعاد شبستان آن ۴۶ \* ۵۵ متر است و ۱۲ ستون چوبی یک تکه سقف آن را نگهداری می‌کند. برخی از این ستون‌ها به آیات قرآن مرین شده است. این تزیینات و نیز منبت‌کاری درهای مسجد آن را یکی از بناهای ویژه در آسیای مرکزی کرده است.

مسجد «ارگ کهنه» نیز با کاشی‌کاری‌های زیبای خود، از مسجدهای نمونه این شهر است. دیوارهای شرقی، غربی و جنوبی این مسجد کتیبه‌هایی از جنس کاشی دارد.

«آق مسجد»، مسجد دیگری است که در سال ۱۶۵۷ م. ساخته شده و به دلیل رنگ سفید

دیوارها و گنبد آن، به این نام مشهور است. ساختمان این مسجد طی سال‌های ۱۸۴۲ - ۱۸۳۸ م. تجدید بنا گردید.

مسجد «باغبانلی» یکی دیگر از مسجدهای خویه است که در سال ۱۸۰۹ م. ساخته شده است. ساختمان آن شبیه ساختمان‌های مسکونی است. این مسجد یک حیاط مستطیل شکل دارد با شبستانی دارای یک ایوان مسقف که دو ستون چوبی منقش و کتیبه‌دار سقف آن را نگه می‌دارند. مسجدهای «یار محمد دیوان»، «سید شالیکارهای»، «توره مراد توره»، «عبدل بابا» و «تورت<sup>۱</sup> شهباز» از دیگر مسجدهای خویه‌اند.

بیشترین تعداد ساختمان‌های موجود در قسمت دست‌نخورده ایچان قلعه مدرسه‌ها هستند. این امر، بیانگر اهتمام اهالی خویه به کسب علم و معرفت است. مدرسه‌ها یک حیاط مرکزی با حوض آب، اتاق‌های عمومی به عنوان درس‌خانه، یک مسجد و حجره‌هایی برای طلاب دارند که دور تا دور حیاط قرار گرفته‌اند. مهم‌ترین این مدرسه‌ها عبارتند از:

۱- مدرسه شیرازی خان، که در مرکز ایچان قلعه و روبروی مقبره پهلوان محمود پوریای ولی واقع شده است. این مدرسه طی سال‌های ۱۷۲۶ - ۱۷۱۸ م. ساخته شده است.

۲- مدرسه محمد امین خان اینات که پشت دروازه غربی ایچان قلعه قرار دارد، دو طبقه است و در سال ۱۲۷۵ ق. ساخته شد. این مدرسه دارای مناره بزرگ و نیمه‌کاره آن با کاشی سبزرنگ زینت یافته و در بلندترین نقطه آن اشعاری به زبان فارسی نوشته شده است.

۳- مدرسه قتلغ مراد ایناق که طی سال‌های ۱۸۱۲ - ۱۸۰۴ م. ساخته شده است، دو طبقه و ۸۱ اتاق برای دانش‌آموزان داشته است. در وسط حیاط مدرسه یک آب‌انبار دایره‌ای شکل با سقفی به شکل نیم‌کره ساخته‌اند.

۴- مدرسه الله‌قلی خان، یکی از بزرگترین مدرسه‌های خویه در سال ۱۲۸۰ ق. ساخته شده است. سردر ورودی آن به آیاتی از سوره مبارکه فتح مزین است. این مدرسه نیز دو طبقه و ۹۹ اتاق برای دانش‌آموزان داشته است.

۵- مدرسه محمد رحیم خان نیز یکی از بزرگترین مدرسه‌های خویه است که طی سال‌های ۱۸۵۵ - ۱۸۵۱ م. ساخته شده است. محل آن مقابل ارگ کهنه (قدیم) است. بنای آن دو طبقه و دارای دو صحن با تعداد زیادی اتاق برای دانش‌آموزان است.

۱. تورت در زبان ازبکی به معنای عدد چهار است.

مدرسه‌های عرب محمد خان، امیر توره، اسلام خواجه، توره موسی، سید شالیکار بای، تورت شهباز، محمد نیاز دیوان بیگی، قاضی کلان، خواجه بردی بی، خواجه محرم یا خواجه شامحرم، عبدالله خان، یعقوب بای خواجه، دوست علیام، مزار شریف، آتاجان بای، مت پان بای، پهلوان قاری، عبدالرسول بای، بیک جان بیک و طالب معصوم تعداد دیگری از مدارس سنتی خیره‌اند که قرن‌های متمادی طالبان علم و دانش را در خود جای داده و تربیت کرده‌اند.

مدرسه روسی مدرسه‌ای است که در سال ۱۹۱۰ م. در شمال غربی مدرسه اسلام خواجه، در ایچان قلعه ساخته شد. این اولین مدرسه غیر مذهبی در خیره بود که در آن علاوه بر درس قدیمه، روسی نیز تدریس می‌شد. ساختمان آن، برخلاف ساختمان مدرسه‌های سنتی خیره، به سبک اروپایی و با سقف مسطح است.

مناره‌های خیره به عنوان یک قسمت اصلی، جزئی از معماری مسجدها و مدرسه‌ها بوده‌اند. قدیمی‌ترین آن‌ها متعلق به مسجد بمعه است که آن را عبدالرحمن مختار، یکی از شخصیت‌های مهم سیاسی آن زمان، ساخته است. قطر دایره قاعده این مناره ۷ متر و ارتفاع آن ۳۳ متر است. مناره مدرسه اسلام خواجه که طی سال‌های ۱۹۱۱ - ۱۹۰۸ م. ساخته شد، بلندترین و زیباترین مناره خیره است و در ارتفاعات مختلف، با کاشی به سان کمربندی تزیین شده است. قطر دایره قاعده این مناره ۹/۵ متر و ارتفاع آن ۴۱/۵ متر است.

کلته منار مناره مدرسه محمد امین خان است. قطر قاعده آن ۱۲/۲ متر و ارتفاع آن قرار بود ۷۰ تا ۸۰ متر باشد، اما پس از ساخت ۲۶ متر از آن، محمد امین خان درگذشت و ساخت آن ادامه نیافت.

مناره توره توره مراد توره در سال ۱۸۸۸ م. در گوشه مسجدی به همین نام ساخته شد. این مناره، که نزدیک در خروجی ارگ کهنه است، قطر قاعده‌اش ۳/۲ متر و ارتفاع آن ۹ متر است. مناره عبدال بابا که در قرن ۱۹ م. ساخته شده، متعلق به مسجدی بزرگ به همین نام است.

مناره پهلوان قاری نیز که متعلق به مدرسه‌ای به همین نام است، در سال ۱۹۰۵ م. ساخته شد.

مناره بیک جان بیک در سال ۱۸۹۴ م. در مقابل مدرسه‌ای با همین نام ساخته شد. این مدرسه نزدیک آتا دروازه در ایچان قلعه است. قطر قاعده آن ۶ متر و ارتفاع آن ۲۰ متر است.

منارهٔ سید شالیکاربابی در پشت پهلوان دروازه قرار دارد. این مناره، که بین مسجد و مدرسه سید شالیکاربابی واقع شده است، در طول سال‌های دهه‌های ۳۰ تا ۴۰ قرن ۱۹ م. ساخته شد. قطر قاعده آن ۴ متر و ارتفاع آن ۲۴ متر است.

منارهٔ تورت شهپاز نیز مناره مسجدی به همین نام است که در سال ۱۸۸۵ م. ساخته شده است. بعد از مسجدها و مدرسه‌ها، مقبره‌ها از بناهای ارزشمند تاریخی خیوه‌اند. در میان تمام آن‌ها مقبرهٔ پهلوان محمود پوریای ولی مشخص‌تر و برگزیده‌تر از سایر مقبره‌ها است. بنای اولیه آن در سال ۱۱۱۳ ق. در زمان شاه نیازخان، خان خیوه ساخته شد. پس از آن در زمان محمد رحیم خان دوم این بنا زیر نظر استاد آدینه محمد هزار اسبی تکمیل گردید. این مقبره اکنون بخشی از یک مجموعه مساجدی است و شامل یک صحن، نمازخانه تابستانی، خانقاه، زیارتخانه، مزار پهلوان، قاری‌خانه، مقبرهٔ اسفندیارخان (آخرین خان خیوه) و چاه آبی که گفته می‌شود پهلوان خود آن را حفر کرده است. داخل مقبره، زیارتخانه، خانقاه و گنبدهای آن‌ها با کاشی‌های گل و بته‌دار سفید و لاجوردی و قسمت خارجی گنبدها با کاشی سبز رنگ تزیین شده است. بر بلندترین قسمت دیواره‌ای مناره نیز بر محیط داخلی قاعدهٔ گنبد آن چند رباعی از رباعی‌های پهلوان بر کاشی نوشته شده است. درهای این بنا نیز از نظر کنده‌کاری و کتیبه نویسی بسیار زیبا است.

مقبرهٔ شیخ مختار ولی، از بناهایی است که در اواخر قرن ۱۸ م. برای بزرگداشت نام و یاد او در منطقه یانگی اریغ ساخته شد.

مقبرهٔ سید علاءالدین در نیمه اول قرن ۱۴ م. ساخته شده است. مرزروی با کاشی‌های سفید و آبی گلداز تزیین شده است.

مقبرهٔ «سه اولیاء» که محل دفن سه تن از اولیاء خیوه است، پشت قصرتاس حولی قرار دارد. بنای آن متعلق به قرن ۱۶ م. است. این مقبره فاقد تزئینات است اما در چوبی آن مثبت‌کاری شده و دارای کتیبه است.

مقبرهٔ یونس خان در سال ۱۵۵۹ م. در قسمت شمال شرقی گورستانی ساخته شده است که پشت مقبرهٔ پهلوان پوریای ولی قرار دارد. نمای بیرونی آن آجری و دیوارهای داخلی اش بدون تزئینات است.

مقبرهٔ عبدالباا اتاقي است از یک مجموعه؛ شامل: یک قبرستان، یک مسجد، یک حوض، یک مناره و محلی که در آن بردگان را به فروش می‌رساندند.

مقبرهٔ سید مگروم جان بنایی گنبدی شکل با سردری بزرگ است. این مقبره یکی از بناها از مجموعه‌ای به همین نام است که در سال ۱۸۸۴ م. ساخته شده است.

مقبرهٔ اسفندیار خان (آخرین خان خیره) در سال ۱۹۱۳ م. با طرح معماری این شهر در صحن مجموعهٔ معماری مقبرهٔ پهلوان محمود ساخته شد. این مقبره عبارت است از یک اتاق با ارتفاع بسیار بلند که روی آن گنبدی نصب شده است. داخل این مقبره تا راس گنبد آن با کاشی تزیین شده است.

کاخ‌های خیره نیز از بناهای باقی مانده از دوران حکومت خان‌های این شهر هستند. کاخ اوربان از جمله این بناها است که شامل اقامتگاه خان و حیاط‌های عمومی و خصوصی بوده است. عشرت‌خانه کاخ براس بهمان‌مانی خصوصی و اندرونی مخصوص استفادهٔ خان، خانواده و خدمه آنها بوده است.

کاخ تاش حولی طی سال‌های ۱۸۳۸-۱۸۳۰، توسط الله قلی خان ساخته شد. در ترکیب معماری آن، دو ایوان بلند با ستون‌های چوبی وجود دارد. تزیینات دیوار ایوان‌ها با کاشی‌های سفید و آبی گلداز و سقف آن با رنگ‌های شاد تزیین شده است. پنج بنای دو طبقه، که اولین آن‌ها متعلق به خان و چهار باب دیگر متعلق به همسران او بود، در قسمت عقب ایوان‌ها قرار دارند. این بناها با راهروهای باریک به هم مرتبط‌اند. تزیینات آن‌ها گچ‌بری و نقاشی است.

دروازه‌های ایچان قلعه نیز جزو بناهای تاریخی این شهر است. ایچان قلعه چهار دروازه دارد. دروازهٔ شرقی آن پهلوان دروازه یا خزر دروازه، دروازهٔ غربی آنادر دروازه، دروازهٔ خنری تاش دروازه و دروازهٔ شمالی آن بخشا دروازه نام دارد.

بسیاری از بناهای تاریخی خیره دارای کتیبه‌اند. این کتیبه‌ها که اغلب به زبان فارسی و در برخی موارد عربی و ندرتاً ترکی است، بر سنگ یا کاشی نوشته شده بر سر در عمارت‌ها، بالای دیوار مسجدها، مقبره‌ها، مدرسه‌ها، کاخ‌های خان‌ها و ... نصب شده است. علاوه بر آن برخی از درهای چوبی این عمارت‌ها نیز کتیبه دارد که نشان‌دهندهٔ رواج هنرهای خطاطی و حکاکی روی چوب در میان هنرمندان خیره است. در این کتیبه‌ها از آیات قرآن کریم، احادیث رسول اکرم (ص) و نظم

و نثر فارسی استفاده شده است. تاریخ ساخت برخی از بناها به شکل ماده تاریخ نوشته شده که از رونق شعر و ادب فارسی در گذشته آن منطقه حکایت دارد.

در برخی از کتیبه‌ها نام استادان معمار، کاشی‌کار، حکاک و حجار ثبت شده است. استادانی همچون: اوستا عبدالجبار، نذیرمحمد، اوستا قلندر، صوفی محمدنیز ابن اوستا عبدالجبار، نورمحمد ولد اوستا قلندر، اوستا عبدالله ابن ملاسیف الله خیوقی، اوستا روز محمد ابن آدینه محمد، اوستا محمد نیاز بن عبدالله و اوستا پهلوان نیاز خوارزمی.

در اردیبهشت سال ۱۳۷۸ که اولین بار از این شهر تاریخی و زیبا بازدید کردم، با مشاهده این همه زیبایی، بر آن شدم تا کتیبه‌های این مجموعه تاریخی - فرهنگی را بنویسم و چاپ کنم تا سهمی در ثبت این آثار با عظمت داشته باشم. در بازدید از این اماکن، ابتدا متن کتیبه‌هایی را نوشتم که در دسترس بودند و از کتیبه‌های سردرها و ایوانها که در دسترس نبودند عکس گرفتم تا در فرصتی دیگر متن آنها را بنویسم. تعدادی از کتیبه‌ها نه در دسترس بودند و نه امکان عکسبرداری از آنها وجود داشت، بنابراین آنها را با استفاده از دوربین مخصوص خواندم و ثبت کردم. پس از آن از کتابهایی که نام آنها در فهرست منابع آمده است استفاده کردم و متن برخی از کتیبه‌ها را که در عکس‌های آنها مشخص نبود، با نام حاصل کار مجموعه حاضر است که امیدوارم مورد توجه قرار گیرد.

در اینجا ذکر چند نکته را لازم می‌دانم:

۱- آن قسمت از کتیبه‌ها که به علت فرسایش و یا شکستگی قابل خواندن نبودند در متن تحقیق با نقطه‌چین مشخص شده و صورت درست کلماتی که در کتیبه‌ها خط نوشته شده، در پاورقی آمده است. همچنین تاریخ‌های هجری قمری در کتیبه‌ها با ثبت «ه. ق» در داخل [ ] مشخص شده است.

۲- در برخی از بناها، بنا به عللی که برای اینجانب نامشخص است تعویض و بجای آنها درهای جدید (با کتیبه یا بدون کتیبه) نصب شده است؛ مانند در اصلی ورودی به مجموعه معماری مقبره پهلوان محمود پوریای ولی. از آنجا که ممکن است برخی از خوانندگان، که امکان سفر به خیره را می‌یابند، کتیبه‌ها را روی برخی از درها مشاهده نکنند و تصور کنند تحقیق دقیق انجام نشده است، یادآوری می‌کنم که در فعلی، اصل نبوده و تعویض شده است.

۳- از آنجا که امکان جابجایی کتیبه‌هایی که در این پژوهش معرفی شده‌اند، وجود دارد، ممکن است در آینده کل کتیبه‌ها به مکان واحدی منتقل گردند، چرا که برای مثال، قسمتی از نسخه دیگری از کتیبه مدرسه شیرغازی خان در مدرسه عرب محمدخان بود و یا یک قسمت از چهار قسمت کتیبه یکی از مدرسه‌های خیره، که وقفنامه آن مدرسه است (قطعه ثانیه) در موزه مدرسه اسلام خواجه، قسمت دیگر آن (قطعه ثالثه) در مدرسه عرب محمدخان و قسمت دیگر آن (قطعه رابعه) در موزه قصر تاش حولی مشاهده شد. بنابراین یادآور می‌شود که دسته‌بندی کتیبه‌ها را این کتاب براساس مکان‌هایی است که در زمان تحقیق، کتیبه‌ها در آن مکان‌ها مشاهده شده‌اند.

۴- این تحقیق شامل کتیبه‌هایی است که تا بهار سال ۱۳۷۸ ش. در خیره موجود بوده و مشاهده شده است. بنابراین به نمانچه، بعد از آن تاریخ، کتیبه‌هایی یافت شده به آنجا منتقل شود، بدیهی است که در این مجرایه ثبت نشده است. در خاتمه اضافه می‌کنم: تلاش انجام بر آن بوده است که این تحقیق جامع و کامل باشد، اما به هر حال ممکن است برخی کتیبه‌ها از دست اینجانب مخفی مانده و متن آن‌ها نوشته نشده باشد. بنابراین قبلاً از این موضوع پوزش می‌طلبم.

مجتبی کرمی